

वसन्तपुर कुमारीघरका सांस्कृतिक सम्पदाहरू

श्याम मदन के.सी.

शोधार्थी: विद्यावारिधि, संस्कृति विभाग, त्रि.वि.

shyammadan626@gmail.com

लेखसार

ऋषिमुनि, दार्शनिक, चिन्तक एवम् पूर्वजहरूले संस्कृतिलाई जीवनको मूल आधार मानेको देखिन्छ । उनीहरूले कुमारीलाई 'प्रत्यक्ष वा जिवित देवी' को रूपमा लिन्छन् । यस लेखमा गुणात्मक विधिमा आधारित ग्राउण्डेड पद्धतीको उपयोग गरि बहु-श्रोतबाट सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । तत्कालिन ढाँचाको उपयोग गरि बहु-सूचनाको उपयोग भएको छ । स्नोबल नमूना छनोट विधिको अवलम्बन गरिएको छ । विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरू लिइसकेपछि त्यसलाई बहु-दृष्टिकोणमा आधारित भएर ब्याख्या गरिएको छ । नेपालको जीवित कुमारी परम्परालाई विश्वकै दुर्लभ मानिएको छ । राजा त्रैलोक्य मल्लको समयदेखि शाक्य कुलको कन्यालाई कुमारी बनाई तुलजा भवानीको प्रतिक मानी पूजा गर्ने चलनको शुरुवात भएको हो । जयप्रकाश मल्लले वि.सं. १८१३ मा कुमारी घरसँगै तीन तले पगोडा शैलीको रथ निर्माण गरि भदौ शुक्ल चतुर्दशी र पूर्णिमा रथ यात्रा चलाए । श्री ३ जंगबहादुर रणाले आश्विन कृष्ण चौथीमा नानिचा या भनी थप एक दिन रथ सुरु गरे । यसरी कुमारीको रथ तीन दिन यात्रा गर्ने परम्परा बसेको हो । कुमारीलाई बौद्ध तथा हिन्दुहरूले दुवैको धार्मिक सहिष्णुताका प्रतिक मानिन्छन् । देवी भगवती जगदम्बा भवानी कुमारीको पूजा उपासना गर्ने पहिलो देव अवतारी महापुरुष भगवान् श्रीकृष्ण रहेको ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट देखिन्छ । रातो मत्स्येन्द्रनाथको बृंगमतीमा प्रवेशसँगै सद्य कुमारी स्थापना गरेकोले यसलाई नै सर्वप्राचिन मानिन्छ । मल्ल राजाहरूले तुलजा भवानीलाई आफ्ना इष्टदेवीको रूपमा लिन्थे । कुमारी घरको ढोका, भ्याल, तोरण, थाम आदि सबै सुन्दर कलाकृतिले भरिएका छन् । उत्तराभिमुख भएको भिङ्गटी छान्ना छाएको यस घरको मूलद्वारबाट प्रवेश गर्ने वित्तिकै देखिने सानो र चिटिक्क परेको ढुंगा छाँपिएको चारकुने चोक रहेको छ । कुमारी घरको चारैतिर विभिन्न देवदेवीका सा-साना मन्दिर र चैत्यहरू अवस्थित छन् । कुमारी घरको बाँयातिर श्री त्रैलोक्य मोहन नारायणको विशाल मन्दिर अवस्थित रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : संस्कृति, कुमारी, चिताईद्वार, चित्रकला, भ्याल, मुलद्वार ।

परिचय

‘संस्कृति’ व्यापक शब्द हो जसले कुनै जाति अथवा समाजको इतिहास र त्यस समाजको जीवन पद्धति प्रस्तुत गरि रहेको हुन्छ। संस्कृति शब्दमा जाति विशेषको धर्म, रीति परम्परा, सभ्यता, मुल्य-मान्यता, आचार-विचार, रहन-सहन तथा जीवन प्रणालीको प्रक्रियाहरू निर्देशित हुने गर्दछ। ऋषिमुनि, दार्शनिक, चिन्तक एवम् पूर्वजहरूले आ-आफनो समय सन्दर्भममा विचार र चिन्तन मनन गरे संस्कृतिलाई ‘धारणाद् संस्कृति इतयाहु’ अर्थात् संस्कृति नै जीवनको मूल आधार मानिएको छ (ज्ञवाली, वि.सं. २०७९ पृ. ५०-१५०)। कुमारीलाई प्रत्यक्ष रूपमा दर्शन गरि भावभक्ति अपर्ण गरेर पूजा चढाउन पाइने हुनाले ‘प्रत्यक्षदेवी’ को रूपमा लिएको देखिन्छ।

कुमारी पूजा मुलुकको एक मौलिक परम्परा हो, जुन विश्वमै दुर्लभ मानिन्छ (श्रेष्ठ, ने.सं. ११२५, पृ. १५-५५)। मानव जातिको जननी नारी भएको हुँदा शक्तिको स्वरूप नै नारी जाति भएको विश्वास गरि शक्तिको रूपमा पुजिन थालियो। अनेक थरिका देवीहरूको आराधना गर्ने, उपासना गर्ने र विभिन्न वर्गले आ-आफ्नो देवीको प्रादुर्भाव गरेको देखिन्छ (उपाध्याय भट्ट, वि.सं. २०६२, पृ. ३५-७१)। ती देवहरूमध्ये शक्तिको श्रोतका रूपमा कुमारीलाई मानिन थालियो। आदिमकालमा शक्तिको प्रमुख स्रोतको रूपमा त्रिपूरा सुन्दरीलाई मानिन्थ्यो। धार्मिक किंवदन्ती अनुसार इन्द्रले त्रिपूरा सुन्दरीलाई श्रीयन्त्रको स्वरूपमा प्राप्त गरेका थिए। यही श्रीयन्त्र पछि इन्द्रजीत मार्फत रावणले प्राप्त गरेका थिए। सोही श्रीयन्त्र श्रीरामले अयोध्या ल्याई सम्मानपूर्वक पूजा आराधना गरी राखेका थिए (वज्राचार्य, ने.सं. ११२४, पृ. २१ ४४)। यसरी शक्ति स्वरूपमा देवी एकबाट अर्को हुँदै आउँदा हरिसिंह देवले सिम्रौनगढबाट भक्तपुरमा स्थापना गरेका थिए।

यसै श्री यन्त्रलाई मल्लकालीन समयमा आएर तुलजा भवानीको रूपमा पूजिन थालियो। राजा त्रैलोक्य मल्लको समयमा आएर तुलजा भवानीबाट श्री कुमारीमा अवतरित भएको कुरा ऐतिहासिक तथ्यबाट थाहा हुन आएको छ (वज्राचार्य, ने.सं. ११२४, पृ. १९-५७)। वर्तमान अवस्थामा शक्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने श्रीयन्त्र नै कुमारी हुन् अर्थात् कुमारीलाई शक्तिको प्रमुख स्रोत मानिएको हुँदा यहाँका मानिसहरूले कुमारीलाई शक्तिको मूल स्रोतमानी देवीको स्वरूप मान्दै आइरहेका छन्। राजा त्रैलोक्य मल्लको समयदेखि शाक्य कुलको सुकन्यालाई कुमारी बनाई तुलजा भवानीको प्रतिक मानी पूजा गर्ने प्रचलन रही आएको छ (तुलाधर र वज्राचार्य, वि.सं. २०७०, पृ. २-९२)। नेपालको संरक्षिका रूपमा ग्रहण गर्दै देवी कुमारी भवानीप्रति असिम श्रद्धा र भक्ति अपर्ण गर्दै राजा जयप्रकाश मल्लले वि.सं. १८१३ भाद्र महिनामा घर नर्माण गरी भवानीलाई विराजमान गराउनुको साथै उनले सुनको जलप लगाइएको तीन तले पगोडा शैलीका भव्य रथ निर्माण गरे। प्रत्येक वर्ष भाद्र शुक्ल चतुर्दशी, पूर्णिमा र आश्विन कृष्ण चौथीका दिन ३ पटक रथयात्रा गर्ने परम्परा बसालेका थिए। इतिहासकारहरूका अनुसार इन्द्रजात्राको अन्तिम दिन नानिचा या को अवसरमा कुमारी रथ यात्रा जंगबहादुर राणाले गरेका भनेका छन्।

कुमारीलाई प्रत्यक्ष देवीका रूपमा प्रतिष्ठा गरी यस परम्परालाई निर्वाध एवम् निरन्तर रूपमा अद्यपि सञ्चालन गर्दै कार्य भइ रहेका छन् (शाक्य ने.सं. १०७८, पृ. २३-६३)। कुमारीलाई बौद्ध तथा हिन्दुहरू दुवैको धार्मिक सहिष्णुताका प्रतिक मानिन्छ। धर्मशास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार अलौकिक शक्तिका पूज्य श्री भवानीबाट दिनमा ३ रूप धारण गर्ने र प्रत्येकदिन २ बजेदेखि १० बजेसम्म विभिन्न नामहरूबाट आराधना गर्ने गरिन्छ।

उमेर अनुसारको नाम राखिएको छ, जसमा कुमारीलाई दुई वर्षको कुमारी, तीन वर्षकी त्रिधामूर्ति, चार वर्षको कल्याणी, पाँच वर्षको रोहिणी, ६ वर्षकी कालिका, सात वर्षकी चण्डिका, आठ वर्षकी शाम्भवी, नौ वर्षकी दुर्गा र दश वर्षकीलाई सुभद्राको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ। कुमारी पूजा गरेमा मात्र कुनै कार्यको शुभफल प्राप्त हुनेछ भन्ने कुरा “देवी भागवत तन्त्रशास्त्र” मा उल्लेख छ (कायस्थ, वि.सं. २०७७, पृ. ८१-१४५)।

जीवित देवी कुमारीको हातबाट राष्ट्राध्यक्षले समेत टीका ग्रहण गर्ने परम्परा आजसम्म प्रचलन रहेको छ (मुनकर्मि, वि.सं. २०४७, पृ. ५-५३)। विभिन्न स्थानहरूमा प्रतिष्ठापन गरिएका कुमारीहरूमध्ये काठमाडौं वसन्तपुरस्थित राजकीर्ति मनोरम महाविहार कुमारी घरमा विराजमान कुमारी नेपालको राजकीय कुमारीका रूपमा सम्मानित गरिएको छ (प्रभात, वि.सं. २०७९, पृ. २-४७)।

अनुसन्धान विधि

कुमारीको परम्पराका सांस्कृतिक तथा धार्मिक महत्त्व, यसको उत्सव पर्वको अर्थ र प्रयोजन प्रकृतिको खोजीमा यो अध्ययन केन्द्रित भएकोले यो गुणात्मक विधिमा आधारित ग्राउण्डेड पद्धतीको उपयोग गरि बहु-श्रोतबाट सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ। यस प्रकारका मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा अन्वेषण कार्यमा केन्द्रित शोधकार्यबाट शाब्दिक रूपमा उनीहरूको विचार, अनुभवलाई प्राकृति अवस्थामा र तात्कालिन ढाँचाको उपयोग गरी बहु-सूचनाको उपयोग गरिने छ। जसबाट पर्याप्त र उपयोगी सूचना प्राप्त हुने विश्वासको आधारमा उद्देश्यमूलक नमूना अन्तर्गत मानिसहरूलाई सोधी एउटा उपयोगी सूचनादाता पत्ता लगाई उसबाट सूचना सङ्कलन गरिनेछ, त्यसपछि उपयोगी सूचना दाताको जानकारी उसैबाट लिएर अर्को व्यक्तिलाई सूचनादाताको रूपमा छनोट गरिने हुँदा स्नोबल नमूना छनोट विधिको अवलम्बन गरिएको छ।

तथ्य प्राप्तिका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन विधि प्राथमिक तथ्याङ्क अन्तर्गत खुल्ला तथा गहिरो औपचारिक तथा अनौपचारिक अन्तर्वार्ता र द्वितीयक स्रोतको रूपमा पुस्तक, प्रतिवेदन, लेख रचना, चिट्ठीपत्र, डायरी, दस्तावेजलाई उपयोग गरिएको छ (अधिकारी र पाण्डे, वि.सं. २०७६, पृ. २२-९६)। दुवै स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको सम्पदान गर्ने, सत्यतापरीक्षण गर्ने र तथ्यको विश्वसनियता प्रमाणित भएपछि मात्र अध्ययनमा सङ्कलित तथ्यहरू लेखमा उपयोग गर्ने कार्य गरिएको छ। विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरू लिइसकेपछि त्यसलाई व्याख्या योग्य बनाइने छ। प्राप्त सूचनाको व्याख्या गर्दा बहु-दृष्टिकोणमा आधारित भई गरिएको छ। सूचनाको विश्लेषण गर्ने क्रममा सूचनाहरूबाट अर्थ निर्माण गर्ने, कोडिङ गर्ने, मुख्य र सहायक शीर्षकहरूको आधारमा निष्कर्षमा पुगिने छ।

मुख्य प्राप्ति छलफल

कुमारीको उत्पतिको कारण, किंम्वदन्ती, सांस्कृतिक र धार्मिक पक्ष, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय मान्यता लगायत यसको अवसरमा हुने विभिन्न मूर्त तथा अमूर्त संस्कृति र संस्कारको बारेमा खोजी गर्ने क्रममा शाब्दिक रूपमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतहरूबाट यसको विषयसँग सम्बन्धित विभिन्न जानकारीहरू प्राप्त हुन आएका छन्। यसरी प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई विविध शीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

कुमारीको उत्पत्ति

देवी भगवती जगदम्बा भवानी कुमारीको पूयोपासना गर्ने पहिलो देव अवतारी महापुरुष भगवान श्रीकृष्ण हुन् । त्यसपछि मधुकैटभ दैत्यको भयबाट मूक्ति पाउनका निम्ति सृष्टिकर्ता ब्रम्हदेवले पनि कुमारीको पूजोपासना गरेको पाइन्छ । यसैगरी त्रिपुरासुर दैत्य वधको निम्ति देवराज इन्द्रले कुमारीको पूजोपासना गरेको वर्णन ब्रम्हवैवत पुराणमा पाइन्छ । त्यस्तै दुर्वासा ऋषिको श्रापबाट मूक्ति पाउनका निम्ति देवराज इन्द्रले कुमारीको पूजाउपासना गरेको उल्लेख पाइन्छ (शाक्य, ने.सं. १०७८, पृ. ३४-८६) । रीतले विभिन्न कालखण्डहरूमा मुनिगण, सिद्धिगण, देवता तथा मनुष्यलोकमा पनि देवी कुमारीको पूजोपासना गरेर सिद्धि प्राप्त गर्ने र चाहेको फल प्राप्त हुने विश्वास गरिन्छ ।

त्यस्तै महाभारत युद्धको शंखघोष हुने पहिलो दिनमा रणभूमिमा दुर्योधन पक्षका वीर योद्धाहरूलाई युद्धमा पराजित गरेर भगवान श्रीकृष्णले अजुर्नलाई महाभारत युद्धमा विजय प्राप्त गर्न श्री विन्ध्यावासिनी कुमारीको स्तुति गर्न लगाएको वर्णन पाइन्छ । कहिल्यै भूलवस नारी अपमानित र अपहेलित नहोस भन्ने उद्देश्यले ऋषि तथा पूर्वजहरूले सम्पूर्ण नारी जातिको सम्मानार्थ कुमारी पूजा गर्ने परम्परा सिकाएर गएका हुन भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ । यसरी सुकन्यालाई कुमारीको रूपमा पूजा गर्ने परम्पराको विकास पश्चायत कालान्तरमा कुमारी पूजाको उत्कृष्ट नमूना स्वरूप सुकन्यालाई साक्षात देवीकै रूपमा विधिवत रूपमा प्रतिष्ठापन गरी नित्य पूजा गर्ने परम्पराको विकास भयो । जुन विश्वमै दुर्लभ मानिन्छ । यस परम्पराको अध्ययन अनुशीलन गर्दा 'बुंगमतीमा रहेको कुमारी सर्वप्राचीन रहेको मानिन्छ । अन्न र जलका देवता रातो मत्स्येन्द्रनाथको बुंगमतीमा प्रवेशसँगै त्यहाँ सद्य कुमारी स्थापना गरिएको हो ।

पछि लिच्छविराजा गुण कामदेव (द्वितीय) ले पाटनमा शाक्य कुलकी सुकन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा चलाएको प्रमाण पाइन्छ । मल्ल कालमा आएर काठमाडौं, पाटन, भक्तपुरमा तीनै राज्यमा दरवारको राजकीय कुमारी र टोल-टोलमा स्थानीय कुमारी स्थापना गरी नित्य पूजा गर्ने परम्पराको विकास भएको हो (शाक्य, ने.सं. १०७८) । जुन परम्परा अविच्छिन्न रूपमा अहिले पनि कायमै रहेको पाइन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा विधिवत रूपमा प्रतिष्ठा गरी तान्त्रिक पद्धति अनुसार नित्य पूजा गरिने यी कुमारीहरूमध्ये काठमाडौं वसन्तपुरस्थित राजकीर्ति मनोरम महाविहारमा विराजमान हुनु भएकी राजकीय कुमारी विश्वप्रसिद्ध रहेको छ । कान्तिपुरका अन्तिम मल्ल शासक राजा जयप्रकाश मल्लले राजकीय कुमारीको निम्ति "कुमारी छैं" आवास समेत बनाई प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्राको अवसरमा श्री कुमारी, भैरव र गणेशको रथयात्रा गर्ने परम्परा समेत वसालेको मानिन्छ (शर्मा, वि.सं. २०३०) ।

कुमारीको परम्परा

नेपालमा परापूर्वकालदेखि नै शक्तिको उपासना गरी विभिन्न देवीहरूको पूजा आराधना गर्ने चलन छ । त्यही चलन अनुसार शक्तिरूपी देवीहरूकोसाथ कुमारीको पूजा आराधना गर्ने परम्परा रहेको छ । ऐतिहासिक प्रमाण अनुसार अन्न र जलका देवता रातो मत्स्येन्द्रनाथको नेपाल प्रवेशसँगै यहाँ सद्य कुमारी प्रतिष्ठापन गर्ने चलन रहेको पाइन्छ । किंवन्दीअनुसार मत्स्येन्द्रनाथ कोटुवाल दह आइपुग्दा सद्य कुमारीको प्रतिष्ठा नभएसम्म बुङ्गमतीमा प्रवेश आज्ञा नभएपछि तान्त्रिक बन्धुदत्त वज्राचार्यले तत्काल आफ्नै छोरीलाई ल्याएर बुङ्गमतीको

कुमारी स्थापना गरेकोले यहाँको कुमारीलाई सर्वप्राचीन मानिएको हो । यसबाट बुझ्नुमा आजभन्दा १४३४ वर्ष अगाडि देखि नै सद्य कुमारीको प्रतिष्ठानपन गरिएको देखिन्छ । नेपालमा कलिंगत सम्बत् ३६७६ सालमा रातो मत्स्येन्द्रनाथको प्रवेश भएको ऐतिहासिक प्रमाण पाइन्छ । लिच्छविराजा गुणकामदेवले कन्या केटीहरूलाई कुमारीको प्रतीक मानी पूजा गर्ने चलन चलाएका थिए ।

सोही अनुरूप काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न ठाउँमा कन्या केटीहरूलाई कुमारी बनाई पूजा गर्ने प्रथा व्यवहारिक कार्यमा अहिलेसम्मै छ । अन्य कुमारीहरू भन्दा काठमाडौँको वसन्तपुरस्थित 'श्री कुमारी घर' मा बस्ने कुमारीको विशेष महत्त्व रहेको छ । यहाँको कुमारीलाई राज संस्थाको इष्टदेवी श्री तुलजा भवानीको प्रतीक रूपमा मानिएको छ । विश्वमै नेपालको जीवितदेवीको रूपमा प्रसिद्ध भएको देवी यिनै कुमारी हुन् (शर्मा, वि.सं. २०३७, पृ. ४४-५६) । कुमारीको प्रवेश वि.सं. १३८१ मा सिम्रौनगढका राजा हरिसिंहदेवले तुलजा सहित नेपाल आएका थिए । त्यसैवेला हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवीले भाद्रगाउँको दरवारमा तुलजा भवानीको स्थापना गरेकी थिईन् । यसै समयदेखि मल्ल राजाहरूले तुलजा भवानीलाई आफ्ना इष्टदेवीको रूपमा मान्दै आएका थिए । अर्को किंवदन्तीका अनुसार मल्ल राजाहरूसँग एक प्रकारको तान्त्रिक यन्त्र थियो ।

त्यस यन्त्रको शक्तिद्वारा तिनीहरूले दिनदिनै भगवानीसँग प्रत्यक्ष दर्शन गरी राजकाज सम्बन्धी सल्लाह लिने गरेको र समय-समयमा पासा समेत खेल्ने गर्दथे । तर, संयोगवश एकदिन राजा त्रैलोक्य मल्लकी छोरी गंगादेवीले सो यन्त्र खोलेर हेर्ने पौका पाइन । सो यन्त्र स्त्री जातिले हेर्ने नहुने भएकोले श्री तुलजा भवानी रिसाइ राजालाई "अबदेखि मेरो प्रत्यक्ष दर्शन तिमीहरूले पाउने छैनौ, वरु म कुमारीको रूपमा आई तिमीहरूलाई आवश्यक सल्लाह दिनेछु, शाक्य कुलकी कन्यालाई कुमारी बनाउनु" भनेर तुलजा भवानी विलिन भइन ।

बास्तवमा बालबालिकाहरू छल, कपट, राग, द्वेषको कुभावना नभई हृदय पवित्र हुने भएकोले श्री तुलजा भवानीले कुमारीको रूप धारण गरेकी हुन् भन्ने मान्यता रहेको छ । त्यसै समयदेखि शाक्य कुलकी कन्यालाई कुमारी बनाई तुलजा भवानीको प्रतीक मानी पूजा गर्ने चलन चल्दै आईको पाइन्छ (शर्मा, वि.सं. २०३७, पृ. ३-४६) । कान्तिपुरका अन्तिम मल्ल शासक राजा जयप्रकाश मल्ललाई एक रात सपनामा कुमारीबाट "तिम्रो राज्य भोग समाप्त हुन लाग्यो, आफ्नो राज्य अवधि बढाउने इच्छा छ भने मेरो रथयात्रा चलाई दिएमा तिम्रो राज्यभोगको समयवधि १२ वर्ष बढ्नेछ ।" भनी आज्ञा भए वमोजिम वि.सं. १८१३ फागुनमा कुमारीको घरको निर्माण गर्नका लागि जगहाली ५ महिनामा कुमारी वस्ने घर तयार गरी कुमारीलाई त्यहाँ विराजमान गराए ।

कुमारीको वचन अनुसार राजा जयप्रकाश मल्लका राज्यकाल १२ वर्ष थपियो । मल्लकालिन समयमा राजालाई राजकाज सम्वन्धी सरसल्लाह दिने भएको हुनाले देश तथा नरेशको संरक्षिकाको रूपमा "कुमारी" श्रद्धा भक्तिपूर्वक सम्मान गरिन्थे, त्यसवेला देशमा कुनै नयाँ सिक्का निकाल्दा सबैभन्दा पहिले "कुमारी" लाई चढाई सकेपछि मात्र प्रचलन थियो ।

कुमारी घरको सेरोफेरा

काठमाडौं हनुमानढोकास्थित मल्लकालीन राजदरवारको सेरोफेरोमा विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू छन्। हनुमानढोकाको दक्षिणतर्फ बसन्तपुरमा बेलायती शैलीको दरवार गद्दी बैठक छ। यसै गद्दी बैठकको दक्षिण-पश्चिममा जीवित देवी कुमारी विराजमानछ। सुन्दर एवम् कलात्मक “कुमारी घर” रहेको छ। विहार शैलीमा निमित्त यो कुमारी घर मल्लकालीन नेपाली काष्ठकला, वास्तुकला र चित्रकलाको अनुपम मान्न सकिन्छ। यो घर कुमारीकै नामबाट ‘कुमारी घर अर्थात कुमारी छें’ नामांकित भएको हो। यस यस घरकोको नाम जयप्रकाश मल्लले नै श्री राजकीर्ति मनोरम महाविर नामाकरण गरेका हुन्। यो कुमारी घरको सिलान्यास नेपाल संवत् ८७७ फागुन महिना र ने.सं ८७७ भाद्र महिनामा सम्पन्न भएको तथ्यांक पाइन्छ। कुमारी घरको ढोका, भ्याल, तोरण, थाम आदि सबै सुन्दर कलाकृतिले भरिएका छन्। उत्तराभिमुख भएको भिँगटी छानु छाएको यस घरको मूलद्वारबाट प्रवेश गर्ने वित्तिकै देखिने सानो र चिटिक्क परेको ढुंगा छापिएको चारकुने चोक रहेको छ (नरेशमान जोशीसँगको छलफलको आधारित)।

यस कुमारीघरको चारैतिर विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू अवस्थित रहेका छन्। कुमारी घरको बाँयातिर श्री त्रैलोक्य मोहन नारायणको मन्दिर छ। यस मन्दिरको पुर्व भागमा इन्द्रजात्राभरि नै भगवान विष्णुका दश अवतार देखाइन्छ। यस मन्दिरलाई नेपाल भाषामा “दश अवतार क्यनेगु देगः अर्थात ‘दश अवतार देखाइने मन्दिर’ भनिन्छ। यस मन्दिरको तलतिर दुईवटा डबलीहरू अवस्थित रहेका छन्। यस डबलीको मध्यभागमा केही खाली ठाउँ छुट्टाइएको छ। पहिलो डबलीमा इन्द्रजात्राका अवसरमा ‘थःनेया’ अर्थात कुमारी माताको माथिल्लो टोलको रथयात्रा पछि, द्वितीयाका दिनमा कुमारी माताको तर्फबाट गौदान गरिने र यसै डबलीमा नरदेवी स्थित श्वेतकाली अजिमाको नृत्य समेत प्रदर्शन गरिने परम्परा रहेको छ। यस डबलीलाई नेपाल भाषामा ‘गोदा दबु र प्याखं दबु’ भन्ने गरिन्छ (नरेशमान जोशीसँगको छलफलको आधारित)। तीनवटा मण्डपयुक्त यस डबलीकोसँगै अर्को एउटा उस्तै आकार प्रकारको डबली रहेको छ जसलाई ‘थी मज्यू दबु’ भन्ने गरिन्छ। यो भनेको यसलाई कसै पनि छुन नहुने भावार्थ हो।

कुमारी घरबाट उत्तर-पश्चिममा पर्ने अर्को एउटा सिँढीमा अग्लो मन्दिर रहेको छ जसलाई ‘माजु देवल अर्थात माजु देगः’ भन्ने गरिन्छ। यस मन्दिरभित्र भगवान् महादेवको शिलामूर्ति स्थापना गरिएको छ। तल्लो तलाभित्र मूलद्वारको ठिक अगाडि मध्यभागमा शिवलिङ्ग राखिएको छ। उत्तरतर्फको भित्तामा दक्षिणाभिमुख गरी पश्चिमदेखि पूर्वतर्फ क्रमसँग मङ्गला, पिङ्गला, धान्या, भ्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिद्धा, संकटा र विकटा आदि नवग्रहका शक्तिरूपी देवीहरूको शीलामूर्ति लामवद्ध गरी स्थापना गरिएको छ। यस मन्दिरको पछाडितिर बाटो छेऊ करीब दुई तला जति माथि ठुलो घण्ट भुण्डाइएको छ। यो घण्टलाई नेपाल भाषामा ‘तगवः गं’ भन्ने गरिन्छ। त्यस्तैगरी कुमारी घरको अगाडि दायँतिर नेपाल संवत् १०२८ मा निर्माण गरिएको गद्दी बैठक र नुवाकोट भगवती र नुवाकोट भगवती कँडेलचोकमा भगवतीको मन्दिर राखिएको छ (कुमारी घरको अवलोकनमा आधारित)।

मूलद्वार

उत्तरतर्फ मोहडा गरी निर्माण गरिएको कुमारी घरको कलात्मक मूलद्वारको दायाँ-बायाँ ६ फिट अग्लो एक जोडी सिंह मूर्ति कुमारी घरको रक्षार्थ र आगन्तुक भक्तजन तथा पाहुनाहरूको स्वागतार्थ राखिएको छ। सडकबाट चारतह ढुंगे खुड्किला चढेर गएपछि कुमारी घरको मूलद्वारमा पुगिन्छ। सुन्दर कलायूक्त काष्ठ निर्मित दुई अग्ला र ठुल-ठुला खापाहरूमा गणेश, भैरव र मण्डलामा अंकित गरिएको छ। मूलद्वारको शीरोभागमा दुईवटा मुजुरको शरीरमाथि टेकेर विराजमान हुनु भएकी कुमारी दुईवटा बेतालमाथि टेकेर विराजमान हुनु भएकी चामुण्डा देवीको बीचमा महामहिषमर्दिनी देवी भगवतीको दर्शनीय मूर्तिको साथै नाग-नागिनीको रूप सहितको सुन्दर एवम् विशाल काष्ठतोरणले मूलद्वारको शोभा बढाइएको छ। मूलद्वारको दायाँ-बायाँ एक-एकवटा स-साना चिटिक्क परेका आखिँभ्याल र दुई दुईवटा खोल्ल नहुने नमुनाद्वारहरू (गाःलुखा) रहेका छन्। यस किसिमका द्वारहरूबाट भूत, प्रेत र पिशाचगणहरू प्रवेश गर्न नसकिने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ। यी पिशाचगणहरू भित्ता फोडेर आउँन सक्छन् तर यस्ता द्वारहरू खोलेर आउँन सक्तैनन् भन्ने शास्त्रीय धारणा रहेको छ (राममान डंगोलसंगको छलफलमा आधारित)।

आँखिँभ्याल

कुमारी घरको मोहडा उत्तरतर्फ फर्केको छ। यसै मोहडाको दोस्रो तलामा साना र ठुला विभिन्न किसिमका आँखिँभ्यालहरूले सुसज्जित रहेका छन्। यी मध्ये एउटा ठुलो आँखिँभ्याल मूलद्वारको तोरणमाथि सजाइएको छ। यस आँखिँभ्यालको दाँया-वाँया दुई स-साना आँखिँभ्यालहरू रहेका छन् जसको माथि गणेश र भैरवको मूर्ति अंकित तोरणहरूले सुशोभित पारिएको छ। यसको संगसगै 'प्याँख' फिँजाएर बसेको मुजुरको मूर्ति सहितका दुईवटा आँखिँभ्यालले कुमारी घरको शोभा बढाइएको छ। त्यसमाथि शक्ति स्वरूपा देवी भगवतीको मूर्ति अंकित तोरण सजाइएको छ। सप्त अश्वारूढ सातवटा घोडामाथि आरोहण गरेका चन्द्र र सूर्यको मूर्ति अंकित अर्को एउटा कालात्मक आँखिँभ्याल रहेको छ। यस आँखिँभ्यालमा सूर्य र चन्द्रको मूर्ति अंकित हुनाले कुमारी 'सक्र कुमारी' अर्थात भवानी देवराज इन्द्रले पूजा गर्ने कुमारी हुन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट गराएको छ। देवराज इन्द्रका अनेक नामहरूमध्ये एक नाम 'सक्र' हो। सूर्य नै इन्द्र हुनु भन्ने कुरा काठमाडौँ टेबहालमा अवस्थित लिच्छवि सम्वत् ४०२ को सूर्य मूर्तिको अभिलेखमा उल्लेखित "वणिजाँ सात्यवाहेन गृहमित्रेण भक्तिमः संस्थामितोत्रा भगवानिन्द्रो नाम दिवाकरः क्षेत्र यथा गुम्पद्विम्प्रदेशे...॥" श्लोकले जनाउँछ (अवलोकनको आधारित)।

नमुना भ्याल

तेस्रो तला अर्थात सबभन्दा माथिल्लो तलामा नेवारी शैलीको विशेष किसिमको भ्याल निर्माण गरिएको छ, जसलाई नमुना भ्याल(गाःभ्याः) भन्ने गरिएको छ। यस भ्याललाई मोहडाको रूपमा मात्र नभई कुमारी घरकै महत्त्वपूर्ण भ्यालको रूपमा लिइन्छ। कुमारी घरको उत्तर मोहडा तेस्रो तल्लाको बीच भागमा तीनवटा नमुना भ्याल निर्माण गरिएको छ। यी तीन भ्यालमध्ये बीचको सुनको पाताले मोडिएको विशेष किसिमको मौलिकतायूक्त कलात्मक भ्याल देवी कुमारीको भ्याल हो। दुईवटा खापा सहितको यस सुवर्णमय भ्यालको दायाँ वायाँ विभिन्न शक्ति रूपमा देवीहरूको सुन्दर मूर्तिहरूले कुमारी भ्याल र कुमारी घरकै शोभा

बढाई रहेको छ । कुमारी माता यस भ्यालमा विराजमान भई बाहिरी दृश्य अवलोकन गर्न सुविधा पुगोस भनेर मुजुर र सिंह सहितको आशन बनाइएको छ ।

यस सुवर्ण भ्यालमा कुमारी माता बाहेक अरु कोही बस्न नहुने गरी शास्त्र विधि एवम् तन्त्रविधिले युक्त गरी निर्माण गरिएको हुनाले यस भ्याललाई नेवारहरू 'कुमारी भ्याः' भन्ने गर्दछन् । यो सुवर्णमय कुमारी भ्याल राज जयप्रकाश मल्ल र रानी दयालक्ष्मी देवीले कुमारी घर निर्माण सम्पन्न भएको एक वर्षपछि पहिलो वर्ष बन्धन पूजाको अवसरमा नेपाल संवत् ८७८ आश्विन महिनामा कुमारी मातालाई चढाएका हुन् । यस सुवर्णमय कुमारी भ्याल र यसको दाँया वायाँ रहेको काष्ठ निर्मित कलात्मक भ्यालको मुनि ३९ वटा काष्ठ निर्मित वायुपंखी घोडा लहरै राखिएको छ । यी सबै आकर्षणहरूका कारणले आगन्तुक जो कोहीलाई एकचोटी कुमारी घरभित्र प्रवेश गर्ने आकांक्षा जगाई रहेको हुन्छ (इन्द्रमान शाक्यसंगको छलफलमा आधारित) ।

बाटुलो भ्याल

नमुना भ्याल र परम्परागत शैलीको पुरानो कलात्मक भ्याल (संभ्याः)हरूको संगसंगै मध्यभागमा एक एकवटा बाटुलो भ्यालले कुमारी घरलाई सजाइएको छ । साना-साना दश- दशवटा मुजुरको जिउमाथि अड्याइएको यस बाटुलो भ्यालको चारैतिर सुन्दर कलायुक्त नाग-नागिनी अंकित बुट्टाले घुमाईएको छ ।

पुरानो परम्परागत शैलीको कलात्मक भ्याल

बाटुलाकारको गोलो भ्यालको संगसंगै तीन-तीनवटा जोडिएको तीमुखे नेवारी परम्परागत शैलीको दुईवटा परम्परागत भ्यालहरू राखिएको छ । यस परम्परागत भ्यालहरूको छेउमा एक-एकवटा सानो चारकुने भ्याल रहेको छ । यस कलात्मक परम्परागत भ्यालको मुनि भ्यालैपिच्छे साता-सातवटा घोडा क्रमसंगसंगै राखिएका छन् । त्यसको मुनि दुईवटा हात्तिको जिउमाथि टेकेर उभिएको सिंहमूर्ति उत्कीर्ण गरिएको चारवटा खामोहरू रहेका छन् । यी परम्परागत भ्यालहरूसँगै एउटा षटकोणयुक्त भ्याल छ । यस्तो षटकोणलाई विद्याको प्रतीकात्मक रूपमा लिइने हुनाले कुमारी ज्ञानगुणकी देवी हुन भन्ने कुरालाई प्रष्ट गरेको छ (हरिजी श्रेष्ठसंगको छलफलमा आधारित) । कुमारी घरको मूल मोहडा अर्थात् उत्तर मोहडामा मात्रै तोरण सहितको एघार वटा आँखिभ्याल, ६ वटा परम्परागत भ्याल, दुईवटा बाटुलो भ्याल र तीनवटा नमुना भ्याल, समेत गरी २२ वटा काष्ठ निर्मित कलात्मक भ्यालहरू रहेका छन् ।

पुर्वी मोहडाको भ्याल

कुमारी घरको पुर्वी मोहडाका भ्यालहरू उत्तर मोहडाका भ्यालहरू जत्तिको अलंकारयुक्त र कलात्मक देखिदैनन् । यहाँ आकारका भ्यालहरूमध्ये दुईवटा आँखिभ्याल र तीनवटा संभ्याल मात्र भौतिक एवम् कलात्मक ढङ्गका छन् । अन्य भ्यालहरू साधारण किसिमका छन् । कुमारी घरको उत्तर र पुर्वी मोहडा मात्र सडकतर्फ आमूख रहेका छन् । दक्षिण र पश्चिम मोहडा सडकबाट देख्न सकिने अवस्थाका छैनन् । कुमारी घरको पश्चिम मोहडा श्रीखण्ड मूलश्री महाविहारको सम्मुखमा परेकोले त्यहाँको घरबाट कुमारी घरको पश्चिमी मोहडा छेकिएको छ । दक्षिण मोहडा ग्वाछेमु गल गल्लीतर्फ फकेको अवस्थामा रहेको छ । यी दुवै मोहडाका भ्यालहरू साधारण किसिमका रहेको देखिन्छ ।

कुमारीचोक

कुमारी घरको उत्तरी मोहडामा जसरी अलंकारयुक्त कलापूर्ण भ्यालहरू कुशलतापूर्वक निर्माण गरएका छन् त्यसैगरी कुमारी चोक भित्रका भ्यालहरू अलंकारयुक्त र कलापूर्ण छन्। मभौला किसिमको चिटिक्क परेको चारैतिर पेटी उठाएको आकर्षक चोक रहेका छन्। त्यस्तैगरी पेटी मुनिको शीलामा उत्कीर्ण गरिएका चराचुरुङ्गी, हात्ति, घोडा, वृक्ष, फुल, जस्ता आकृतिहरू उत्कीर्ण गरी पेटीको शोभमा बढाइएको छ। भट्ट हेर्दा पर्खाल जस्तो लाग्ने यी कलात्मक आकृतिहरू आफैमा उत्कृष्ट कलाकृतिका नमूना स्वरूप रहेका छन्। चोकको मध्यभागमा बुद्धचैत्य, धर्मपाल मण्डप र कुमारीको श्रीयन्त्र अंकित क्षेत्रपाल मण्डपहरू छन्। कुमारी चोकको पूर्व, पश्चिम र उत्तर तर्फ दलानहरू बनाइएका छन्। उत्तरतर्फको दलानमा दायाँ-वायाँको भित्तामा दुईवटा खोपाहरू रहेको छ। यस खोपामा नृत्यनाथ (नासःद्यः) र महाकाल भैरव विराजमान भएको मान्यता अनुरूप वर्ष-वर्षमा कुमारी घरमा रहेको गजुरको वर्षवन्धन (गजु बुसाँद) पुजाका अवसरमा उत्तर खोपामा नृत्यनाथ र महाकालको नाममा पूजा गर्ने प्रचलन रही आएको छ। सो खोपामुनि एउटा पेटी समेत बनाईएको छ, जहाँ आगन्तुकहरू क्षणिक विश्राम गर्न सक्छन्।

मटान तला

कुमारी चोकको दक्षिण-पूर्व कुनाको नेवारी शैलीको तोरणयुक्त ढोकाबाट एउटा भन्याड चढेपछि मटान तलामा पुगिन्छ। मटान तला र दोस्रो तलाको उत्तर मोहडा दुई नाली बनाइएको छ। चोकतिरको कोठा कुमारी माताको शयन कक्षको रूपमा रहेको छ। त्यस पछाडिको सडकतर्फ मोहडा परेको कोठा, गुह्य पूजाकोठा रहेको, जसलाई नेवारी भाषामा 'आगं कोठा' भनिन्छ। दक्षिणतर्फको कोठा सधैं बन्द राखिने चलन रहेको छ। यस कोठाभन्दा मुनिको तलामा पञ्चबुद्ध विराजमान छ। यसै कारणले पञ्चबुद्धलाई नाध्न हुँदैन भन्ने मान्यता राखी उक्त कोठा प्रयोगमा नल्याइएका बताइन्छ। यस्तै पश्चिमतर्फको कोठामा कुमारी जात्रामा तानिने गणेश, भैरव र कुमारी माताका रथका सामानहरू राखिने भण्डारको रूपमा प्रयोग गरिदै आएको छ। यो कोठा कुमारी जात्रा भरि मात्र खोलिन्छ अन्य समयमा बन्द नै हुन्छ। त्यस्तै पूर्वतर्फ एउटा ठुलो बैठक कोठा रहेको छ जसको भ्याल कुमारी चोकतर्फ फर्काइएको छ। यसको पछाडितिर वसन्तपुर डवलीतर्फ मोहडा हुने गरी दक्षिण-उत्तर एउटा लामो बाटो बनाईएको छ। यसै बाटोबाट बैठक कोठा, कुमारीको शयन कक्ष र गोप्य पूजा कोठा जाने-आउने गरिन्छ। यस्तो बाटोलाई नेपाल भाषामा 'लब' भनिन्छ।

चोटो

मटानबाट एउटा अर्को भन्याड चढेपछि तेस्रो तला पुगिन्छ। भन्याडको सामुन्ने पश्चिमपट्टि पुर्वाभिमुख गरी कुमारीको आशन रहेको छ। कुमारीको यसै आशनमा विराजमान भई भक्तजनलाई दर्शन दिनुका अतिरिक्त भक्तजनको पूजा ग्रहण गर्ने गरेको प्रचलन छ। यो आशन साधारण किसिमको छ। आशनको ठिक पछाडि कोठा छुट्टयाइएको फलेकको छेकवारमा गरि "श्री कुमारी माता" अभिलेख अंकित एउटा रातो तूल टाँगिएको छ। चोटाको उत्तर मोहडा सडकतर्फ कुमारी माताको सर्वर्णमय मयूर आशन र सुवर्ण भ्याल भएको विशेष पूजाकोठा बनाइएको छ। यस विशेष किसिमको पूजा कोठामा चारैतिर भित्ता-भित्तामा मातृकादेवी, श्री महाअष्टमातृका, सर्वशक्तिरुवरूपा देवी महाशक्ति तुलजा भवानी, महागणेश, महाभैरवका साथै राजा जयप्रकाश

मल्लको अति नै आकर्षक एवम् कुशल कलाकृतिद्वारा चित्रण गरिएको रंगीन तथा कलात्मक भित्ते चित्रहरूद्वारा पूजा कक्षलाई आकर्षक बनाइएको छ ।

यस किसिमको पूजाकक्ष अन्यत्र दुर्लभ रहेको मानिन्छ । कुमारी भवानी नित्य सूवर्णमय मयूर आशनमा विराजमान भई नित्य पूजा ग्रहण गर्नुका साथै भक्तजनहरूको पूजा ग्रहण गरिने पुजा कोठा अति नै पवित्र एवम् तान्त्रिक विधिविधानद्वारा युक्त भएकोले यस पूजा कोठाको विशेष महत्त्व रहेको छ । कुमारी भगवानी प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्राको अन्तिम दिन अर्थात् कुमारी माता (नानीचा यः)को नानीचा यात्रा सम्पन्न गरी कुमारी घरमा फिर्ति सवारी भएपछि सोही मयूर आशनमा विराजमान भई राष्ट्र प्रमुखलाई टीका प्रदान गरी स्वच्छ सुशासनको निम्ति आर्शीवाद दिने मल्लकालीन परम्परा अद्यापि कायम रहेको छ ।

कुमारीको यस पवित्र पूजा कोठामा प्रवेश गर्नका लागि कुमारी भवानीको मूर्ति अंकित तोरण सहितको नेवारी शैलीको परम्परागत मौलिकद्वार बनाइएको छ । त्यस्तै गरी मयूर आशनयुक्त कोठामा प्रवेश गर्ने बाटोका रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको छ । उक्त कोठाका भित्ताहरू बौद्ध र हिन्दु मतका तान्त्रिक देवदेवहरूको भित्तेचित्रहरूले सुसज्जित तुल्याइएको छ । कुमारी घरमा दर्शन गर्न पाइने यी भित्ते चित्रहरू रहस्यपूर्ण र आकर्षणयुक्त छन् । यसै कोठामा तीनवटा कलात्मक परम्परागत भ्यालहरू छन् । कुमारी जात्राका अवसरमा यसै भ्यालमा गणेश र भैरव विराजमान गराउने गरिन्छ । यहीबाट राष्ट्रप्रमुख लगायत अन्य सम्पूर्ण श्रद्धालु भक्तजनहरूलाई टीका प्रदान गर्ने चलन रहेको छ ।

त्यस्तैगरी चोटाको दक्षिण मोहडामा चोकतर्फ तीनवटा परम्परागत भ्यालहरू छन् । कुमारीले यसै भ्यालबाट स्वदेशी तथा विदेशी भक्तजनहरूलाई दर्शन दिने गरिन्छ । यसै तलको पूर्वपट्टि स्वर्गीय राजा महेन्द्रको पूर्णकदको रंगीन भित्तेचित्र रहेको छ । यहाँ चोकतर्फ फर्केको तीनवटा परम्परागत भ्यालहरू छन् । कुमारीको पूजा कोठासम्म पुग्नको निमित्त प्रयोग गरिने बाटोका रूपमा यस कोठालाई लिने गरिएको छ । पश्चिमतर्फ उत्तर मोहडा गरी बनाइएको तीनवटा परम्परागत भ्याल र एउटा बाटुलो भ्यालले युक्त गरिएको अर्को साँस्कृतिक महत्त्वको कोठा रहेको देखिन्छ । यस कोठामा प्रत्येक वर्ष इन्द्रजात्राका अवसरमा भाद्रशुक्ल द्वादशीका दिन गणेश, भैरव र कुमारीलाई विराजमान गराई विशेष किसिमको रोटी, फलफुल, मसला आदि चढाई तलेजुको मूल आचार्य पूजारी (आचाजु) द्वारा विधिवत् रूपमा पूजा गर्ने प्रचलन छ । यस पूजालाई नेपाल भाषामा 'मरी छ्यायेगु' भनिन्छ ।

पश्चिम लडको चोकतर्फको कोठामा इन्द्रजात्राभरी गुठिका पदाधिकारीहरू पारम्परिक कार्यक्रमहरू सुव्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गरी सम्पन्न गर्दछन् । कुमारी चोकपट्टि फर्केको कुमारी घरको प्रत्येक तलामा रहेको विभिन्न किसिमका भ्यालहरूमध्ये यहाँका नमुना भ्यालहरू प्रत्येकमा अनेक गरि तान्त्रिक देवदेवीहरू, जीवजन्तु, चराचुरुङ्गीहरूका चित्र कुँदिएका पाइन्छ । त्यस्तैगरी परम्परागत र नमुना भ्यालहरूमा गणेश, कुमार, भैरव, कंकाल, नाग-नागिनी, वायुपंखी घोडा, गरुड, ग्रह, जलद्रोणी, मयूर, धातुबाट बनेको ऐना, चैत्य, महादेव, उड्ने सर्प (मलः) र चट्याङ लगायत विभिन्न किसिमका बुद्धाहरू तोरण र थामहरूमा कुँदिएका छन् । कुमारी घरको चोकमा पूर्व, पश्चिम, उत्तरतर्फ तीनवटा दलानहरू रहेको छ । यी तिनैवटा दलानमा तीनवटा ढोका बनाइएको छ । यी तीनैवटा ढोकाको आ-आफ्नै किसिमको साँस्कृतिक महत्त्व रहेको छ । उत्तरतर्फको मूल

ढोकाबाट कुमारी घरभित्र प्रवेश गर्ने परम्परा रहेको छ। पश्चिमतर्फको ढोकाबाट बाहिर निस्कने चलन छ। यस पश्चिम ढोकाबाट वर्षेपिच्छे, विभिन्न सांस्कृतिक जात्रा तथा पर्वहरूका अवसरमा चारपल्ट बाहिर निस्कने चलन रहेका बताईन्छ। वडादशैको महाअष्टमी पर्वको रात्रीकालमा कुमारी भगवानी कुमारी घरको पश्चिम ढोकाबाट तलेजु भवानी विराजमान हुनु भएको हनुमानढोका दरवारभित्र मूलचोकको विशेष पूजा कोठासम्म पैदल जाने प्रचलन रहेको छ।

यसरी पैदल सवारी हुँदा भुइमा टेक्न नहुने भएकोले सेतो कपडा विछ्याएर सवारी चलाउनु पर्ने हुन्छ। कुमारी चोकको यो पश्चिम ढोका श्रीखण्ड भूल श्री महाविहार प्रवेश गर्ने द्वार हो। विशेषगरी कुमारी भवानी जात्रा तथा पर्वका अवसरमा यात्रा अवलोकनको निमित्त बाहिर जानुपर्दा यसै श्रीखण्ड मूलश्री महाविहारबाट निस्कनुपर्ने परम्परा रही आएको छ। कुमारी चोकको पूर्वी दलानतर्फको ढोकाको आफ्नै किसिमको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको पाउन सकिन्छ। यो ढोकाको प्रयोग नयाँ कुमारी छनोट भई कुमारी घरभित्र प्रवेश गरी कुमारीको श्रीपदमा विधिवत रूपमा आशीन भएपछि, पहिलो कुमारी विधिवत् रूपमा निवृत्त कुमारी सुकन्यालाई यसै ढोकाबाट बाहिर सिंगारिएको सवर्णमय विमान खटमा विराजमान गराई उनको माता-पिताको घरमा सांस्कृतिक बाजागाजा बजाई लावा लस्कर सहित सकुशल रूपमा गृह प्रवेश गराउने गरिन्छ।

भान्छा घर

कुमारी घरमा कुमारीको भोजनको निमित्त तीनवटा छुट्टाछुट्टै भोजन गृहको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। चैत्य सहितको मूलचोक भन्दा पछ्याँडि अर्को एउटा सानो चोक रहेको छ। उक्त चोकको पूर्व मोहडामा तीनवटा परम्परागत भुयाल सहितको दुईवटा कोठालाई अत्यन्तै सफा सुगंध, शुद्ध र चोखो तुल्याई राखिएको देखिन्छ। कुमारीको निमित्त दैनिक भोजन तयार गर्ने उक्त कोठामा कुमारीको स्याहार सुसार गर्नेका परिवार वाहेक अन्य बाहिरबाट आएका मानिसहरूलाई प्रवेश निषेध गरिएको छ। प्रत्येक वर्ष वडादशैको अवसरमा कुमारीको यसै भान्छा घरमा तलेजु भवानीको निमित्त देगु तलेजुको सुसारेहरू आई अति नै गोप्य रूपमा पूजाका सामग्रीहरू विधिवत् रूपमा तयार गर्नुपर्ने नियम रहेको छ। उक्त अवधिभर कुमारीको निमित्त सोही चोकको पश्चिमतर्फको अर्कै भान्छाघरमा भोजन तयार गर्ने व्यवस्था छ।

सो भान्छा घरलाई नेपाल भाषामा 'न्यगु छें' भन्ने गरिन्छ, जुन यो पवित्र घरको सांकेतिक अर्थ हो। यसै घरमा घटस्थापनाको दिनदेखि विजया दशमीसम्म तलेजुका पूजारीहरूबाट तलेजु भवानीको मन्दिरमा तन्त्रविधि अनुसार तयार पारिएको विशेष किसिमका चौरासी व्यञ्जन कसैले नछुनेगरि कुमारीलाई चढाउँनु पर्ने हुन्छ। किनभने जीवित देवी कुमारीलाई तान्त्रिक देवी तुलजा भवानीको प्रतीक स्वरूप भएकोले यो परम्परा रहेको हो। त्यसैगरी इन्द्रजात्राभरि सोही चोकको दक्षिणपट्टि रहेको ग्वाछें मुगल गल्लीतर्फको भान्छा घरमा कुमारीको निमित्त भोजन तयार गर्ने चलन छ। कुमारीका यस्ता किसिमका भोजन गृहहरू नित्य, निरन्तर शुद्ध, पवित्र र गोप्य राख्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ।

कुमारी घरको भित्तेचित्र

कुमारी घरको तेस्रो तलाको उत्तराभिमुख देवी कुमारीको सुवर्णमय आसन रहेको छ। उक्त आशनको शिरो भागमा काष्ठ निर्मित कुमारी यन्त्रलाई प्रस्तुत गरिएको छ। कुमारी आशन सहितको अनुष्ठान कक्ष र

त्यस बाहिरका दक्षिणी एवम् पूर्वी बाटोमा तान्त्रिक मतका विभिन्न देवदेवीहरूका दुर्लभ एवम् रंगीन भित्तिचित्रहरू राखिएको पाइन्छ । यी देवदेवीहरूका अलौकिक भित्ति चित्रहरूले नेपालको मध्यकालीन चित्रकलाको एक उत्कृष्ट नमूना हुन् । कुमारीको विशेष कक्षमा नेपालमा प्रचलित तान्त्रिक मतका देवदेवीहरू महागणेश, महाभैरव, महाकुमारी, वैष्णवी, देवी तुलजा भवानी, महावाराही, महाइन्द्रायणी, महाचामुण्डा, महालक्ष्मी, महाब्रम्हाणी, महामाहेश्वरी र जयप्रकाश मल्लको भित्तिचित्रहरू समेटिएका छन् । कुमारीको मयूर आशन पूर्वाभिमुख रहेको छ भने आशनदेखि सामुन्ने पश्चिमाभिमुख पूर्वी भित्तामा देवी ब्रम्हाणीर माहेश्वरीको चित्र रहेको छ ।

आशनको दाहिने पट्टिको उत्तराभिमुख दक्षिणी भित्तामा प्रवेशद्वार देखि क्रमशः कुमारी, वैष्णवी, तुलजा, वाराही र इन्द्रायणीको भव्य चित्रहरू अंकित गरिएका छन् । त्यसैगरी आशनको पृष्ठभाग अर्थात् पूर्वाभिमुख पश्चिमी भित्तामा देवी चामुण्डा र महालक्ष्मीको चित्र अंकित छन् । त्यसपछि आशनको वायाँपट्टिको दक्षिणभिमुख उत्तरी भित्ताको पश्चिमी कुनामा भैरवको मूर्ति चित्रण गरिएको छ । सोही भित्ताको मध्यभागमा कुमारीको सुवर्ण भ्याल सहितको तीनवटा ठुला-ठुला, भ्यालहरू रहेका छन् । भ्यालसँगैको भित्तामा पश्चिमाभिमुख गरी देवी कुमारीको आशन सामुन्ने पर्ने गरी कुमारीका भक्त जयप्रकाश मल्लले हात जोडी विन्ती गरी रहेको भक्ति मुद्राको पूर्णकदको चित्र रहेको छ ।

यसै भित्ताको पूर्वी कुना अर्थात् उक्त कोठाको प्रवेश द्वारको ठिक सामुन्ने गणेशको सुन्दर मूर्ति चित्रण गरिएको छ । देवी तुलजा भवानी सहित नवमातृका देवीहरूको चित्र भएकोले यसलाई नवदुर्गाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तान्त्रिक मतमा अष्टमातृका देवी एवम् नवदुर्गामा समाहित देवी कुमारी भवानीको सर्वोपरि स्थान रहेको छ । उत्तराभिमुख पूर्वदेखि पश्चिम लङ्गको दक्षिण भित्ताको मध्यभागमा चित्रण गरिएको देवी तुलजा भवानीको दायाँ पाउ नजिकै जयप्रकाश मल्ल र ज्योति प्रकाश मल्लको आशन अवस्थाको आकृति प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी देवीको दायाँ पाउ नजिकै महारानी दयालक्ष्मीको आकृति चित्र गरिएको छ । भक्ति मुद्रामा चित्रण गरिएका राजपरिवारका यी चित्रहरूले इष्टदेवी तुलजा भवानी र कुमारी भवानीप्रति राजपरिवार एवम् राजसंस्थाको अगाध श्रद्धा र भक्ति दर्शाइएको अनुभूति दिन्छ ।

कुमारी घरको धार्मिक अनुष्ठानिक कक्षभन्दा बाहिरको दक्षिणी तथा पूर्वी भागको खुलाकोठाका भित्ताहरूमा उपत्यकामा प्रसिद्ध चार लोकेश्वर वनेपाको सृष्टिकान्त लोकेश्वर, चोभारको आनन्दादि लोकेश्वर, बुङ्गमतिको पद्मपाणि लोकेश्वर र काठमाडौंको वज्रपाणी लोकेश्वरका भव्य चित्रहरू चित्रण गरिएको छ । यसैगरी स्वयम्भु चैत्य, महादेव, हनुमान, नरसिंह, पचलीभैरव, महाकालभैरव, कालभैरव, कीर्तिपूरको बाघ धभैरव, भीमसेन, दोलखा भीमसेन र शक्ति सहितको गणेश तथा दक्षिणकाली माई लगायतका विभिन्न योगीनी देवीहरूको चित्रहरूले यहाँ पूर्वकालदेखि विद्यमान रहि आएको धार्मिक सहिष्णुताको परिचय प्रस्तुत गरेका छन् । यस अतिरिक्त बाहिरी लङ्गमा राजा महेन्द्रको पुर्णकदको चित्र समेत रहेको छ । वास्तवमा कुमारी घर मध्यकालीन नेपालको वास्तुकला, काष्ठकला र चित्रकला झल्काउने अनुपम नमुनाको रूपमा रहेको छ ।

देवीपीठ

कुमारी घरको दक्षिणतर्फ ग्वाछें मुगल गल्लीतर्फको भुईँ तलामा कुमारीको पीठदेवीको प्रतिष्ठापन गरिएको छ । कुमारीको पूजा परम्परामा कुनै बेला हाँस, बोका आदि बलि चढाई पूजा गर्नुपर्ने चलन रहेको

भएतापनि कुमारी जीवित देवीको रूपमा मानिएकोले देवी कुमारीको सम्मुखमा बलि चढाउन निषेध गरिएको छ । तापनि यस्तो पूजा परम्परा सम्पन्न गर्नुपर्दा बढी चढाउने पशुपक्षीहरू हाँस, बोका आदि कुमारीको सम्मुखमा पानीले पर्साउने काममात्र गरिन्छ । त्यसपछि पर्साइएको हाँस, बोका आदि पीठदेवीको स्थानमा लगी भोगबलि चढाउने गरिन्छ । यस पीठमा कुमारी सहित अष्टगण मातृका देवीहरू ब्रम्हाणी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्रायणी, महाकाली, महालक्ष्मीलाई विराजमान गराइएको छ ।

थाम

कुमारी घरको पूर्व कुमारी चोकको दक्षिण-पश्चिम कोणमा पशुबलि दिन गाडिएको एउटा काठको खामो रहेको छ । त्यहा दुर्गा गणले कुमारीको खड्ग निसान सहित आएर यहाँ पूजा गर्ने चलन कायम रहेको छ । यहाँ प्रत्येक वर्ष महानवमीको दिन र चैत्य दशैको दिन बिहानको शुभ साइतमा एक किसिमको अपूर्ण मन्दिरको नामले प्रसिद्धि पाएको मन्दिर परिसरमा अवस्थित व्यारेकबाट एक सैनिक टुकडीकासाथ खड्ग निशाना सहित प्रमुख सेनानी आएर हिन्दु परम्परा अनुसार विधिवत रूपमा पूजा अर्चना गरी दुईवटा रागो, दुईवटा बोका, बलि चढाई पूजा गर्ने परम्परा कायम रहेको छ । यस अवसरमा कुमारी घरको भ्यालमा विराजमान भई कुमारीले पूजा अवलोकन गर्ने चलन छ । पूजाकार्य सम्पन्न भएपछि सैनिक जवानहरूबाट कुमारी समक्ष शाही सलामी अर्पण गर्नुका साथै फुल तथा टीका प्रसाद ग्रहण गरी पूजा समापन गर्ने परम्परा रहेको छ ।

इनार

कुमारी घरको पूर्व मोहडा वसन्तपुर डबली जहाँ पहिले कुमारी चोक अड्डा नामले प्रसिद्ध एउटा छुट्टैचोक र घर निर्माण गरिएको थियो । जहाँ राज्यको सम्पूर्ण आम्दानी-खर्चको हरहिसाव गरिन्थ्यो । नब्बेसालमा आएको महा-भुकम्पमा परी सो घर क्षति भएपछि त्यसको पुनः निर्माण नगरी कुमारी चोक अड्डा अन्यत्र सारियो (राजेश प्रजापतिसँगको कुराकानीको आधारित) । तर, त्यसै चोकभित्र रहेका इनार अद्यापि रहेको छ । सो इनारलाई खुला राखिएले अझै देख्न सकिन्छ । यस इनारको पानीको उपयोग कुमारीको नित्य स्नान, नित्य पूजा आदिका निमित्त प्रयोग गरिदै आएको छ । करिव तीनसय वर्षको इतिहास बोक्दै आएको यस इनारको सफाई प्रत्येक वर्ष 'कुमार षष्ठी अर्थात नेपाल भाषामा सिथि नखाः' को दिनमा गर्ने चलन रहेको छ । विभिन्न तिथिका अवसर पारेर वर्षको तीन पटक इनारमा कपासको पिउरी चढाई पूजा गर्ने परम्परा छ ।

कुमारीको पुजा

कुमारी घरमा विराजमान हुन भएकी देवी कुमारीलाई बौद्ध तथा हिन्दु सहिष्णुताकी देवीको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । दुवै धर्मालम्बीहरूले जीवित कुमारी भवानीप्रति समान आस्था र श्रद्धा/भक्ति दर्शाउने गर्दछन् । बौद्ध मार्गीहरू कुमारीलाई बज्रदेवीको रूपमा पुज्ने गरेको देखिन्छ भने हिन्दु धर्मालम्बीहरूले इष्टदेवी तुलजा भवानीको प्रतीक स्वरूप मान्ने गरेका छन् (नरेश बज्रचार्यसँगको कुराकानीमा आधारित) । यस तथ्यलाई प्रमाणित गर्नका लागि कुमारी घरमा सम्पन्न हुने नित्य पूजा परम्परालाई लिन सकिन्छ । कुमारीघरमा दैनिक तलेजु भवानीका कर्माचार्य पूजारीबाट हिन्दुतन्त्र अनुसार कुमारी भवानीलाई सुवर्णमय मयूर आशनमा विराजमान गराई नित्य पूजा गर्ने र बौद्ध तन्त्र अनुसार पञ्चबुद्धबाट कुमारी भवानीको आगम कोठामा नित्यपूजा

गर्ने चलन रहि आएको छ । त्यस्तैगरी विभिन्न तिथिमिति एवम् पर्वकालहरूमा यी नै पञ्चबुद्ध तथा तलेजुका कर्माचार्य पूजारीबाट आ-आफ्नो तन्त्र अनुसार विशेष पूजा सम्पन्न गर्ने गरिन्छ ।

पूजाहरू

प्रत्येक वर्ष भाद्रशुक्ल द्वादशी इन्द्रध्वजोत्सव तथा इन्द्रजात्रारम्भका दिन, प्रत्येक वर्ष भाद्रशुक्ल अनन्त चर्तुदशी तथा कुमारीको रथयात्राका दिन, भाद्रशुक्ल पुर्णिमाका दिन र प्रत्येक वर्ष आश्विन कृष्ण चर्तुथीका दिन कुमारीको विशेष पूजा गर्ने गरिन्छ । तलेजु भवानीका कर्माचार्य पूजारीबाट सम्पन्न गरिने यी विशेष पूजाहरू बाहेक तलेजु मन्दिरको तर्फबाट कुमारीमा विभिन्न तिथिमिति तथा पर्वकाल एवम् दैनिक रूपमा भुजा चढाउनु पर्ने परम्परा रहेको छ । विशेषगरी कुम्हः पुजा, धण्टाकर्ण जात्रा, बालाचर्तुथी, महाशिवरात्रि, पिशाच चतुदशी, थाःपूजा, नेपाली भाषामा बस्सा ज्वल पूजा आदि रहेका छन् । कुमारीको आगम कोठामा विशेषपूजा, कुमारी घरको दक्षिण तर्फको गजुरको बार्षिक (नेपाल भाषामा बुसाँद) पूजाका अवसरमा होम सहितको विशेष पूजा, उत्तरतर्फको मुल गजुरको होम सहितको विशेष पुजा, कुमारी जात्राको निमन्त्रणा पुजा, रथयात्राको अवसरमा विशेषपूजा, कुमारी घरको मूल ढोकाको दाहिने पेट्टीमा होम सहित महादीप प्रज्वलन आदि रहेका छन् ।

कुमारीको सुसारे (चिताईदार)

उपत्यकाभित्र प्रतिष्ठित कुमारीहरू मध्ये केही आफ्नै घरमा माता-पिताका साथमा रहन्छन् । तर, वसन्तपुरका राजकीय कुमारीलाई छुट्टै राजकीय कुमारी घरमा विराजमान गराईने चलन रहेको छ । राजा जयप्रकाश मल्लमा निर्मित यस कुमारी घरलाई “कुमारी मन्दिर, कुमारी छें र बः छें” भन्ने गरेको पाइन्छ । राजकीय कुमारीको उचित स्याहार, सम्भार र कुमारीको पूजा तथा अन्य सम्पूर्ण परम्परागत विविध व्यवहारहरू सुव्यवस्थित रूपमा धार्मिकमय, संस्कृतमय र गरिमामय ढङ्गमा यथावत सञ्चालन गर्नको लागि वसन्तपुरको कुमारी घरमा राजीयक कुमारीकोसाथ अर्को एक परिवार राखिएको छ जसलाई चिताइदार भनिन्छ ।

चिताइदारकै सक्रियतामा कुमारीको सम्पूर्ण दैनिक तथा पर्वकालीन कार्यहरू सम्पन्न हुने गर्ने गरिन्छ । धार्मिक परम्परा अनुसार नयाँ कुमारी छनोट गरी विधिवत रूपमा कुमारीघरमा प्रतिष्ठापित गरेपछि देवी कुमारीको लालन-पालन तथा सम्पूर्ण रेखदेखको कामदेखि लिएर नियमिति पूजा एवम् पर्व कालीन जात्राहरूमा देवी कुमारी मातालाई सुनिश्चित तिथि मिति र निश्चित समयमा उपस्थित गराउन र देवी कुमारी माताको वार्षिक रथयात्रा चलाउने आदि समपूर्ण जिम्मेवारी चिताइदारले नै निर्वाह गर्ने परम्परा रहेको छ । यस्तो कार्य मल्लकालदेखि नै निरन्तर रूपमा कुमारी भवानीको दैनिक सेवा सञ्चालन गर्नका लागि काठमाडौँ भित्रकै धर्मचक्र महाविहार वटु तःधं बहालका एक विशुद्ध शाक्य परिवारबाट पूस्तौदेखि भूमिका निर्वाह गर्दै आएको बुझिन्छ ।

कुमारीलाई साक्षात देवीका रूपमा शक्तिका पूज हुनु भएकोले पारिवारिक बन्धनबाट भगानीको ब्रम्हाण्डीय शक्तिका विचलन आउन नदिन र साथै परम्परागत नीति नियममा कुनै खलल आउन नदिनको लागि चिताइदारको व्यवस्था गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । कुमारीहरू विवाह बन्धमा बाधिएको देखिन्छ । कुमारीलाई अवकाश पाउनु भएका पूर्व कुमारीहरूको जीवन निर्वाहको लागि भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ ।

उपसंहार

कुमारीलाई शक्तिको प्रमुख स्रोत मानिएको हुँदा यहाँका मानिसहरूले कुमारीलाई शक्तिको मूल स्रोतमानी देवीको स्वरूप मान्दै आइरहेका छन् । राजा त्रैलोक्य मल्लको समयदेखि शाक्य कुलको सुकन्यालाई कुमारी बनाई तुलजा भवानीको प्रतिक मानी पूजा गर्ने प्रचलन रही आएको देखिन्छ । श्री कुमारी भवानी बौद्ध तथा हिन्दुहरू दुवैको धार्मिक सहिष्णुताका प्रतिक मानिन्छ । गुणात्मक विधिमा आधारित ग्राउण्डेड थ्योरीको उपयोग गरि बहु-श्रोतबाट सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको छ । तात्कालिन ढाँचाको उपयोग गरि बहु-सूचनाको उपयोग गरिने छ । स्नोबल नमूना छनोट विधिको अवलम्बन गरिएको छ । विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरू लिइसकेपछि त्यसलाई व्याख्या योग्य बनाइने छ । प्राप्त सूचनाको व्याख्या गर्दा बहु-दृष्टिकोणमा आधारित भई गरिएको छ ।

देवी भगवती जगदम्बा भवानी कुमारीको पूयोपासना गर्ने पहिलो देव अवतारी महापुरुष भगवान श्रीकृष्ण हुन् । 'बृगमती'मा रहेको कुमारी सर्वप्राचीन मानिन्छ । लिच्छविराजा गुण कामदेव (द्वितीय) ले पाटनमा शाक्य कुलकी सुकन्यालाई कुमारी स्थापना गरी पूजा चलाएको पाइन्छ । मल्ल राजाहरूले तुलजा भवानीलाई आफ्ना इष्टदेवीको रूपमा मान्दै आएका थिए । कुमारी घरको ढोका, भूयाल, तोरण, थाम आदि सबै सुन्दर कलाकृतिले भरिएका छन् । उत्तराभिमुख भएको भिङ्गटी छान्नु छाएको यस घरको मूलद्वारबाट प्रवेश गर्ने वित्तिकै देखिने सानो र चिटिक्क परेको ढुंगा छापिएको चारकुने चोक रहेको छ ।

कुमारीघरको चारैतिर विभिन्न देवदेवीका मन्दिरहरू अवस्थित रहेका छन् । तल्लो तलाभित्र मूलद्वारको ठिक अगाडि मध्यभागमा शिवलिङ्ग राखिएको छ । उत्तरतर्फको भित्तामा दक्षिणाभिमुख गरी पश्चिमदेखि पूर्वतर्फ क्रमसँग मङ्गला, पिङ्गला, धान्या, भ्रामरी, भद्रिका, उत्का, सिद्धा, संकटा आदि नवग्रहका शक्तिरूपी देवीहरूको शीलामूर्ति लामवद्ध गरी स्थापना गरिएको छ । यस मन्दिरको पछाडितिर बाटो छेऊ करीब दुई तला जति माथि ठुलो घण्ट भुण्डाइएको छ । प्रचलित तान्त्रिक मतका देवदेवीहरू महागणेश, महाभैरव, महाकुमारी, वैष्णवी, देवी तुलजा भवानी, महावाराही, महाइन्द्रयणी, महाचामुण्डा, महालक्ष्मी, महाब्रम्हाणी, महामाहेश्वरी र जयप्रकाश मल्लको भित्तेचित्रहरू समेटिएका छन् । कुमारीलाई सांक्षात देवीका रूपमा शक्तिका पूञ्ज हुनु भएकोले पारिवारिक बन्धनबाट भगानीको ब्रम्हाण्डीय शक्तिमा विचलन आउन नदिन र साथै परम्परागत नीति नियममा कुनै खलल आउन नदिनको लागि चिताइदारको व्यवस्था गरिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । कुमारीहरू विवाह बन्धमा बाधिएको देखिन्छ । कुमारीलाई अवकाश पाउनु भएका पूर्व कुमारीहरूको जीवन निर्वाहको लागि भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, देवराज र पाण्डे, ध्रुव लाल (वि.सं. २०७६), *अनुसन्धान पद्धति*, अस्मिता बुक्स पब्लिसर एण्ड डिष्टिब्यूटर्स (प्रा.लि.) ।

उपाध्याय भट्ट, (वि.सं. २०६२), *तन्त्रविद्यालोक*, अन्नपूर्णा उपाध्याय भट्ट ।

कायस्थ, बलराम (वि.सं. २०७७), *नेवार समाजको इतिहास र संस्कृति*, रत्न पुस्तक भण्डार ।

तुलाधार, प्रेमशान्ति र वज्राचार्य, वज्रमुनि (वि.सं. २०७०), *नेवार जातिको अभौतिक संस्कृति*, लोक साहित्य परिषद् ।
पल्लवी, (ई. २००४), नेपालमा कुमारी. *जेसीजको वार्षिक मुखपत्र*, काठमाडौं : जेसिज ।
प्रभात, विष्णु, (वि.सं. २०७९), *नेपाली संस्कृतिको विवेचना*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
मुनिकर्मी, लीलाभक्त, (वि.सं. २०४७), *तन्त्रमा कुमारीको प्रभाव*. *नेपाली संस्कृति*, सांस्कृतिक संस्थान् ।
वज्राचार्य, पूण्यरत्न, (ने.स. ११२४). *पूर्णिमा ठ्यासफुको ऐतिहासिक व्याख्यामा कुमारी*, धनवज्र वज्राचार्य ।
शर्मा, ऐश्वर्यधर (वि.सं. २०३७). *कुमारी र कुमारी रथयात्रा सम्बन्धी केही जानकारी*, अभिलेख फलक : तन्नेरी ।
शाक्य, दुर्गा (ने.स. १०७८). *हाम्रो संस्कृतिमा देवी तुलजा र कुमारीको स्थान*, काठमाडौं ।
श्रेष्ठ, पदम (ने.स. ११२५). *नेवार, श्रेतावन्दु श्रेष्ठ* ।
ज्ञवाली, गोकर्णप्रसाद (वि.सं. २०७९). *मानवशास्त्रको परिचय*, पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।